

ƏLİ İBN HƏSƏN ƏL-BAXƏRZİNİN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİ ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi XI əsrdə yaşayıb-yaratmış müsəlman Şərqi Azərbaycanın görkəmli ədib və şairi olan Əli ibn Həsən əl-Baxərzinin tərcümeyi-halını və ədəbi şəxsiyyətini orta əsr ərəb mənbələri əsasında araşdırmaqdan ibarətdir. Orta əsr mənbələri adətən bir çox məsələlərə dair bir-birini təkrarlarsa da, hər müəllif öz dünyagörüşü və yazdığı əsərin məqsədlərinə müvafiq əl-Baxərzinin tərcümeyi-halına və yaradıcılığına bir qədər fərqli münasibət əks etdirə bilmişdir. Əl-Baxərzinin yaşadığı dövr Abbasilər xilafətinin siyasi süqutu və Səlcuqların hakimiyyətə gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan tədqiq edilən əsərlər Əl-Baxərzi haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun yaşadığı dövrün abuhavasının təsvirini yaratmağa, XI əsrdə müsəlman imperiyasında üç əsas xalq – ərəb, fars və türklərin cəmiyyətdəki yeri və çəkisini qiymətləndirməyə imkan verir. Tədqiqatın aktuallığı mühüm bir tarixi dövrün ədəbi və bədii mənzərəsi ilə bağlı biliklərin genişləndirilməsi və orta əsrlərarası fars-türk-ərəb ədəbi əlaqələrinin zəif öyrənilmiş səhifəsinin üzə çıxarılması zərurəti ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: Əl-Baxərzi, Səlcuqlar, “Dumyət əl-qasr”, antologiya, poeziya

Giriş. Öz dövrünün görkəmli ədibi və şairi olan Əli ibn Həsən əl-Baxərzi (b.e. 1075) barədə bir sıra orta əsr ərəb mənbələrində məlumatlar hifz olunub. Bu mənbələrdə bir qayda olaraq ədibin təhsili, müəllim və himayədarları, onun ən mühüm əsəri olan “Dumyət əl-qasr” barədə məlumat verilir. Orta əsr mənbələri adətən bir çox məsələlərdə bir-birini təkrarlarsa da, hər müəllif öz dünyagörüşü və yazdığı əsərin məqsədlərinə müvafiq əl-Baxərzinin tərcümeyi-halına və yaradıcılığına bir qədər fərqli münasibət əks etdirə bilmişdir. Bu yazıda məqsəd əl-Baxərzinin tərcümeyi-halını və ədəbi şəxsiyyətini orta əsr ərəb mənbələri əsasında araşdırmaqdır.

Əl-Baxərziyə yaxın mənbələrdən biri Əbu Səd əl-Səmaninin (b.e. 1166) *الإنساب* (Nəsəblər) əsəridir. Əl-Səmani ədibin adını *ابو الحسن علي بن علي بن أبي الطيب الباخريزي* kimi qeyd edir. Onun barəsində deyir:

واحد عصره وعلامة دهره. ساحر زمانه في ذهنه وقرىحته.
“Öz dövrünün yeganəsi və zamanəsinin parlaq şəxsiyyəti idi. O, zehni qabiliyyəti və istedadı ilə öz zamanəsini heyran etmişdi”.

Əl-Səmani göstərir ki, əl-Baxərzi gəncliyində imam Cuveyninin yanında fiqhi öyrənmiş, sonra fiqhdən əl çəkib katiblik sənətinə yiyələnmişdir. Əl-Səmaniyə görə o, Bağdada atası ilə getmiş, burada vəzir Əbu Nasr əl-Kunduri ilə yaxınlaşmışdır. Səmani göstərir ki, bir müddət Bağdadda qaldıqdan sonra ədib Xorasana getmiş, buradakı üns məclislərinin birində Nizamiyyə dövləti zamanında 467-ci ilin Zül-Qədə ayında türklər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Əl-Səmani onun qətlə barədə qanının yerdə qaldığını, yəni qatilin cəzalandırılmadığını bildirir [1, s.21]. Gördüyümüz kimi, əl-Səmani əsas diqqəti ədibin şəxsiyyətinə, savad sahibi olmasına və vəzir əl-Kundurinin himayəsində olmasına yönəlmişdir. “Qanın yerdə qalması” ifadəsi ilə əl-Baxərzinin qatilin cəzalandırılmasında Səlcuqlar dövlətinin marağının olmaması bildirilir.

Əl-Baxərziyə nisbətən yaxın mənbə İmad əl-İsfahaninin *خريدة القصر وجرية العصر* (“Xəridət əl-qasr”) əsəridir. “Xəridət əl-qasr” əl-Baxərzinin vəfat tarixi, Nizam əl-Mülk zamanında yaşaması və s. ilə bağlı məsələləri başqa mənbələrdə olduğu kimi verir. Əl-İsfahani “Dumyət əl-qasr” əsəri ilə İsfahanda, məscid nəzdində bir kitabxanada tanış olduğunu qeyd edir və məhz bu tanışlıqdan sonra öz antologiyasının tərtibinə həvəsləndiyini deyir. Əl-İsfahani sələfinin həm nəsr, həm də poeziya sahəsində istedad sahibi olmasını vurğulayır. Onun sözlərinə görə: “Hal-hazırda (yəni XII əsrin 2-ci yarısında L.M) İsfahanlılar əl-Baxərzinin yaradıcılığına o qədər məftundurlar ki, onun saldıdığı yoldan kənara çıxan heç bir əsəri bəyənmirlər” [2, s.94].

“Xəridət əl-Qasr”da əl-Baxərzinin əl-Kunduri ilə Bağdada gəlməsi, sonra bir müddət Bəsrədə yaşayıb öz savadı və qabiliyyəti ilə bəsrəlilərin xatirində qalmasını söyləyir. Daha sonra o, məktublər divanında çalışmış, vəzifə pilləsində gah irəliləmiş, gah da aşağı düşmüşdür. Əl-İsfahani hətta əl-Baxərzinin müəyyən müddət ordu divanında çalışmasını da qeyd edir. Sonda əl-Baxərzinin böyük bir divanı olması və bu divandan bəzi şeirlərin “Dumyət əl-qasr”da verilməsi bildirilir. Həmin şeirlərdən bəzilərini əl-İsfahani öz öçerkinə əlavə edib [2, s.95-98]. Bu şeirlərin əksəriyyəti o dövrün ədəbi zövqünə müvafiq olan müzəkkər qəzəl janrındadır.

Yaqut əl-Həməvi *er-Rumi* (b.e. 1229) *معجم الابياء* əsərində əl-Baxərziyə həsr etdiyi 512 sayılı öçerkdə ədibin həyatı və yaradıcılığı barədə bir sıra maraqlı məlumatlar verir. O, ədibin adını *علي بن الحسن بن علي بن أبي الطيب الباخريزي السرخي* kimi təqdim edir [3, s.17]. Qeyd etmək lazımdır ki, *السرخي* nisbəsinə başqa mənbələrdə rast gəlinmir və əl-Beyhaqiyyə istinadən künyəsinin *ابو القاسم* olduğunu bildirir. Yaqut öz öçerkində “Xəridət əl-Qasr”a istinad edərək, onun *دمية القصر* kitabını yazdığını və bu kitabın bir nüsxəsinin İsfahan kitabxanasında olduğu barədə məlumat verir. O, “Xəridət əl-Qasr” müəllifinin (*العم-اد الكاتب*) öz əsərini İsfahan kitabxanasında oxuduğu “Dumyət əl-qasr” əsərinin təsiri ilə yazdığını etiraf etdiyini xəbər verir. Yaqut ədibin Baxərdə “məclis əl-üns” tipli bir məclisdə 467-ci ildə qətlə yetirildiyini bildirir. Adətən orta əsr müəllifləri əl-Baxərzinin qətlə ilə bağlı *ذهب دمه* “qanı hədəf getdi” ifadəsini işlədir və onun qatilin cəzalandırılmadığını bildirirlər.

Yaqutun öçerkindən əl-Baxərzinin fars əyalətlərində məşhur olması və onun şeirlərinin xüsusilə İsfahanda çox sevildiyi məlum olur. O, Bağdada vəzir əl-Kunduri ilə gəlib burada katiblik etmişdir [3, s.18]. Beləliklə, Yaqutun məlumatından əl-Baxərzinin bir saray məmuru olmasını görürük.

Məlumdur ki, katiblik sənəti yarandığı gündən farsların əlində olub. İlk katiblər, Əbdülhəmid əl-Katib və İbn əl-Müqəffa fars əsilli məvəliflər idi. Farslar uzun illər boyu ərəb dilinə mükəmməl yiyələnib, İslam dünyasının ziyalı ordusunda mühüm mövqə tutmuşlar. Türk əsilli Səlcuqların hakimiyyətə gəlməsi ilə farsların fəallaşması, mühüm mənsəbləri ələ keçirmək cəhdləri başa düşüləndir. Çünki ərəblərdən fərqli olaraq, farslar tarix boyu türklərlə düşmənçilik edib.

Türklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə siyasi təsir güclərini itirəcəklərini düşünən fars aristokratiyası mühüm mənsəbləri ələ keçirməklə müsəlman imperiyasında öz nüfuzlarını qorumağa çalışdılar. Digər tərəfdən, hələ Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə təsis edilən vəzirlik mənsəbi çox zaman farsların əlində olmuşdur. Sülalələr dəyişsə də, bu ənənə davam etməkdə idi. Çünki farsların digər xalqlarla müqayisədə güclü dövlətçilik ənənəsi olmuşdur.

Yaqut əl-Həməvi göstərir ki, əl-Baxərzi şiələrə mədhiyyə yazıb. Bağdad şiələrinin naqibi olan Əbul-Qasım Əli ibn Musaya həsr etdiyi qəsidə buna misaldır. Yaqut əl-Baxərzinin bəzi şeirlərini Əbul-Həsən, bəzilərini isə Əbul-Qasım künyəsi ilə imzaladığını bildirir [3, s.25].

Yaqut əl-Həməvinin əl-Baxərzi barədə məlumatları bu öçerkə bitmir. Başqa ədib və şairlərdən bəhs edərkən, o, dönə-dönə əl-Baxərziyə istinad edir. Əsərin bir yerində o, əl-Baxərzinin *دمية القصر* əsərini 466-cı ilin Cümadi əl-Əxirdə tamamladığını və bu əsərin təsiri ilə 528-ci ildə Əli ibn Zeyd Əbul-Həsən ibn Əbil-Qasım əl-Beyhaqinin *الوشاح* əsərini yazdığını qeyd edir [3, s.18].

Beləliklə, Yaqut öz öçerkində əl-Baxərzini ümumi ədəbi prosesin bir hissəsi kimi təqdim edir. O, ədibin “Dumyət əl-qasr” əsərini yazarkən təsirləndiyi mənbələri və əksinə, onun əsə-

* Ziya Bünyadov adına Şərqi Azərbaycan İqtisadiyyatı İnstitutu. E-mail: leylamemmedzade@gmail.com

rinin təsiri altında meydana gələn əsərləri qeyd edir.

Digər orta əsr müəllifi İbn Xəliliqan (b.c. 1282) 475 sayılı çərkində yer alan məlumatlara görə, əl-Baxərzi məşhur şair olub öz fəzilət və zəhniyə görə fərqlənmişdir. İbn Xəliliqan da əl-Baxərzinin əvvəl Şeyx Cuveyninin yanında şafii fiqh məzhəbinə yiyələndiyini, sonra fiqhdən əl çəkib ədəbiyyata üz tutduğunu qeyd edir. O, əl-Baxərzinin "Dumyət əl-qasr" əsərini Əbu Mənsur əl-Səalibinin "Yətimət əl-Dəhri"yə bir əlavə kimi yazdığını, bu əsərin təsiri ilə əl-Beyhaqinin "əl-Vişah" əsərini tərtib etdiyini qeyd edir. Bu son xəbərə İbn Xəliliqan İmad əl-İsfahaninin "Xəridət" əsərinə istinad edir [4, s.387]. İbn Xəliliqan əl-Baxərzinin poeziyasından aşağıdakı beytləri misal gətirir. Şeir başqa mənbələrdə yer almadığından, xüsusi maraq doğurur:

يا خالق الخلق حملت الورى لما طغى الماء على جارية
وعبدك الآن طفى ماؤه في الصلب فاحمله على جارية

*Ey məxluqatın Xəliqi, sular tüğyan edib
(sel yaradarkən) sən insanları gəmiyə yüklədin.*

*İndi də sənin bəndənin belindəki sular
(nüfə) tüğyan edir.*

*Mən də onu bir cariyəyə yüklədim (onu
hamilə etdim).*

Şair birinci beytdə Nuh tufanına və sel zamanı insanların gəmidə xilas olmasına işarə edir. Gəmi جارية (su üzərində üzən) sözü ilə ifadə edilmişdir. Bu cariyə (kənz) sözü ilə təcnis yarıdır. Birinci beytdəki yükləmək (حمل) sözü ikinci beytdəki hamilə etmək anlamına gələn حمل ilə mənə çalarları əmələ gətirir. Su (ماء) sözü də ikili mənə kəsb edib, həm seli, həm də nüfəni bildirir. Bizim dilə ehyam kimi tərcümə olunan تورية tauriyə adlanan poetik sənət üzərində qurulur. Gördüyümüz kimi, Baxərzi bu şeirdə mükəmməl şairlik istedadı nümayiş etdirir. Onun Quran rəvayətindəki epizoda metaforik yanaşması da diqqətə layiqdir.

İbn Xəliliqan əl-Baxərzinin böyük şeir divanı olmasının şeirlərinin əksəriyyətinin üstün gözəlliyə (جودة) malik olmasını qeyd edir. İbn Xəliliqan ədibin h. 467-ci ilin Zul-Qədə ayında Baxərzədə qətlə yetirildiyini bildirir [4, s.388].

Əl-Subkinin (b.e. 1355) əl-Baxərzi barədə verdiyi məlumat əvvəlki mənbələri təkrarlayır.

Əl-Baxərzinin öz doğma şəhəri əl-Baxərzədə qətlə yetirildiyini bildirir [5, s.256-257]. O, ədibin bəzi şeirlərindən nümunələr verir.

عجبت من دعوتي وعيني
قد كان عيني بخير دعوتي
من قبل بين وبعد بين
فصار دعوتي بخير عيني
[5, s.257].

*Mən ayrılıqdan əvvəl və sonra göz yaşla-
rının və gözələrinin halına heyran qalmışdım.*

*Ayrılıqdan əvvəl gözələrim yaşsız idi. Son-
ra isə göz yaşlarım gözsüz qaldı.*

Bu şeirdə şair عيني və دعوتي sözlərini döndürən işləməklə (təkrir) şeirdə səs və fikir harmoniyası yaratmışdır.

Mənbələrdə misal gətirilən şeirlər əl-Baxərzinin öz dövrünün görkəmli şairi kimi tanınmasına dəlalət edir. Bu şeirlərdə diqqətə cəlb edən əl-Baxərzinin orijinallığı, ənənələrdən uzaqlaşmış unikal obrazlar yaratmaq bacarığıdır.

Əl-Subkinin طبقات الشافعية الكبرى əsərində əl-Baxərzinin babası qazı Əbu Cəfər əl-Zauzaniyə həsr edilən bəhsdə onun nəvələrindən əl-Baxərzinin və əl-Bəhhaninin öz dövrlərinin məşhur ədibləri kimi tanındığı qeyd edilir [5, s.144].

Əl-Subkinin bu məlumatı əl-Baxərzinin ailəsinin ədəbi ənənələrə malik olmasına və şafii məzhəbində müəyyən iz buraxmasına dəlalət edir. Əl-Baxərzinin babası qazilik və şairlik arasında qalarkən, üstünlüyü birinciyə verir. Əl-Baxərzi isə babasından fərqli olaraq, fəqihlikdən əl çəkib ədəbiyyat yolunu tutur. Növbəti mənbəmiz olan "Şəzərat əl-Zəhəb" də əl-Baxərzinin ədəbiyyata bağlılığından xəbər verir.

Əl-Hənbəlinin (h. 1089) "Şəzərat əl-Zəhəb" əsərində göstərilir ki, Əli ibn əl-Hasən Əbi-Tayyib əl-Baxərzi Nişapurun əl-Baxərz nahiyəsindəndir. Əl-Hənbəli onun "kitabət, inşa, şeir və fəzilət sahəsində dövrünün öndərlərindən" olduğunu qeyd edir:

كان راسا في الكتابة والانشاء والشعر والفضل

Əl-Baxərzi gəncliyində şafii məzhəbli olub, fiqhə meyil etsə də, sonradan ədəb sahəsinə daha meyilli olub. Əl-Hənbəli onun tez-tez divanlara getdiyini, zamanının bir çox möcüzələrinin şahidi olduğunu qeyd edir və bildirir ki, əl-Baxərzinin "نمية القصر وعصره أهل العصر" adlı bir əsəri və böyük bir şeir divanı var: "Dumyət"

əsəri Əbu Mənsur əl-Səalibinin الدهر يتيمة əsərində davamıdır.

Orta əsr mənbələrindən İbn Həcər əl-Əsqalani (b.c. 852 h.) "Lisən əl-Mizən" əsərində əl-Baxərziyə oçerk həsr etmir, o yalnız əsərin bir yerində Məhəmməd ibn Adəm əl-Hərəvi adlı mötəzili alimdən bəhs edərək, əl-Baxərzinin "Dumyət" əsərində xatırladığını bildirir [6, s.544].

Qeyd etmək lazımdır ki, tanış olduğumuz mənbələrin heç biri əl-Baxərzinin doğum tarixi barədə məlumat vermir. "Xəridət əl-Qasr"da əl-Baxərzinin Nizam əl-Mülk dövründə yaşlı olmasını bildirilir [2, s.94]. İbn Xəliliqan, əl-Hənbəli, Səmani və Subki də ədibin doğum tarixini qeyd etmir. Yaquət əl-Həməvi onun 434 (h) tarixdə Nişapurda əl-Kundurini ilə görüşüb ona zarafatına şeir həsr etməsini qeyd edir [3, s.18]. Əl-Baxərzi özü isə 434-cü ildə gənclik dövrünə qədəm qoyub səyahətlər etdiyini bildirir.

Əl-Baxərzinin divan işlərindən əl çəkib dövlət adamlarından çəkinməsi barədə məlumat Məhəmməd Afiinin "Lubab əlbab" əsərində yer alır. Afi onun dövlət işlərindən çəkinməsi-

nin səbəbi kimi şərab əhli olan dostlarının məclisinə can atmasını göstərir [7, s.14]. Əl-Tunci fars təzkirəçisinin fikrinə etiraz edib əl-Baxərzinin "Dumyət əl-qasr" əsərini yazmaq üçün divandan uzaqlaşdığını bildirir [7, s.14].

Əl-Baxərzinin şeirləri arasında xəmryyələrə də rast gəlinir. Amma Məhəmməd Afiyədən başqa heç bir müəllif onun şərab meyilli olması barədə məlumat vermir.

Nəticə. Bütün bu deyilənlərə yekun vura-raq, Əli ibn Həsən əl-Baxərzinin öz dövrünün həm əxlaqı, həm də savadı və dünyagörüşü ilə maraqlı bir şəxsiyyət olduğunu söyləmək olar. Onun portretinin əsas cizgiləri kimi ədəbiyyata hədsiz marağını, ərəb dilini mükəmməl bilməsini, şair təbiətli bir insan olub gözəl şeirlər deməsini qeyd edə bilərik. Ədibin dostluqda vəfalı olmasını dostu, tələbə yoldaşı və himayədarı olmuş əl-Kundurini heç vaxt unutmasını, ona şeirlər həsr etməsini buna misal olaraq göstərmək olar. Əl-Baxərzinin müəmmalı şəkildə qətlə yetirilməsi isə onun bir şəxsiyyət olaraq səlcuqi səltənəti üçün arzuolunmaz şəxs olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. أبو سعد الكرم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني، الانساب، تحقيق الشيخ عبد الرحمن بن يحيى المعطي اليماني، القاهرة، مكتبة ابن تيمية
2. عماد الدين الاصفهاني، خريدة القصر وجريدة العصر، تقديم وتحقيق عنان محمد ال طعمه، طهران، 1999، المجلد التاسع
3. أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي، معجم الادباء او ارشاد الريب الى معرفة الادياب، بيروت، دار الكتب العلمية، المجلد الرابع، 1991،
4. أبو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابي بكر بن خلکان، وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق احسان عباس، الجزء الثالث، بيروت، دار صادر، 1977، المجلد الثاني
5. تاج الدين ابو نصر عبد الوهاب علي بن عبد الكافي السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق محمود محمد الطناحي، دار احياء الكتب العربية، الجزء الخامس، 1964
6. احمد بن علي بن حجر العسقلاني، لسان الميزان، تحقيق سلمان عبد الفتاح ابو عدة، الجزء السادس، بيروت، مكتب المطبوعات الاسلامية، 2002
7. علي بن الحسن البخارزي : حياته وشعره وديوانه، تأليف وتحقيق محمد التونجي، دار صادر، 1414 هـ ص.14

THE LIFE AND LITERARY PERSONALITY OF ALI IBN HASAN AL-BAKHARZI IN MEDIEVAL SOURCES

Summary

The aim of this article is to study the biography and literary personality of Ali ibn Hasan al-Bakharzi, the outstanding writer and poet of the Muslim East, in the XI century, according to the medieval Arab sources. Historically, the period of the life of al-Bakharzi is characterized by the political collapse of the Abbasid Caliphate and the coming of the Seljuks to power. Therefore, the researched works, along with information about al-Bakharzi, also give an idea of the atmosphere of his epoch, assess the influence and status in the society of the three main peoples of the Muslim world - Arabs, Persians and Turks. Topicality of the study is defined by increasing the information about literary and artistic

appearance of an important historical period and revealing the stage that Persian-Turkish-Arabic literary relations have been studied poorly.

Key words: Al-Bakharzi, The Seljuqs, "Dumyat al-Kasr", anthology, poetry

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ЛИЧНОСТЬ АЛИ ИБН ХАСАНА АЛЬ-БАХАРЗИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

Целью данной статьи является изучение на основе средневековых арабских источников биографии и литературной личности выдающегося писателя и поэта мусульманского Востока Али ибн Хасана аль-Бахарзи, который жил и творил в XI веке. Исторически период жизни аль-Бахарзи характеризуется политическим крахом Аббасидского халифата и приходом к власти сельджуков. Поэтому исследованные труды наряду с информацией об аль-Бахарзи дают также представление об атмосфере его эпохи, оценивают влияние и статус в обществе трех основных народов мусульманского мира – арабов, персов и тюрков.

Ключевые слова: Аль-Бахарзи, сельджуки, «Думят аль-Каср», антология, поэзия